

Theorie als paradox

Victor Gijbers

26 april 2005

Uitgesproken te Leiden op dinsdag 26 april 2005, in het kader van de Pallas-debatmiddag ‘Against theory?!’, waaraan ook Jeroen Mettes, prof. Ernst van Alphen en prof. Frans de Haas deelnamen. Gedeeltelijk gebaseerd op een vroege versie van mijn essay ‘De rust van het denken’.

1 Theorie en waarheid

Wij zullen vandaag spreken over de rol van theorie in de geesteswetenschappen. Eén vraag die waarschijnlijk in het debat naar voren zal komen is: wat is het verschil tussen de rol die theorie heeft te spelen in de filosofie, en de rol die zij heeft te spelen in de literatuurwetenschap? Maar hoewel dit verschil er ongetwijfeld zal zijn, denk ik dat de fundamentele scheiding ergens anders ligt. De fundamentele scheiding ligt tussen theorie in de natuurwetenschappen en theorie in de geesteswetenschappen – waarbij de sociale wetenschappen wellicht een tussenpositie innemen die van beide kanten iets weg heeft. Wanneer we dit onderscheid begrijpen wordt helderder wat het probleem van theorie in de geesteswetenschappen eigenlijk inhoudt.

De geschiedenis van de natuurwetenschappen sinds de Wetenschappelijke Revolutie laat een beweging zien die onder het kopje ‘vooruitgang’ te plaatsen valt. Uiteraard moet hier wel een slag om de arm genomen worden: zo zijn bij de *morele* vooruitgang van de natuurwetenschappen de nodige vraagtekens te plaatsen, en behoeft ook het beeld van een voortdurend vermeerderende kennis nuancering. Sinds Thomas Kuhn in 1962 zijn *The Structure of Scientific Revolutions* publiceerde, is duidelijk dat ook in de natuurwetenschappen destructie soms aan constructie vooraf dient te gaan. Niettemin lijkt het veilig te zeggen dat er van een zekere mate van vooruitgang sprake is. We moeten toegeven dat wij aan het begin van de 21^e eeuw meer weten omtrent bijna elk aspect van de natuur dan men rond 1900 wist, en dat men rond 1900 meer wist dan twee eeuwen daarvoor.

Het beeld dat zowel de buitenwereld als de natuurwetenschappers zelf hebben van hun theoretische arbeid is dat van een gestaag bouwen aan een steeds groter en hoger wordende toren. De theorieën van eerdere generaties zijn het fundament voor nieuwe opvattingen. Zij worden over het algemeen niet weerlegd; hoogstens een weinig aangepast, maar altijd in belangrijke mate behouden. Alle theoretiseren leidt uiteindelijk tot een groot en steeds steviger bouwwerk, dat uiteindelijk – in de utopische limiet – het geheel van de natuur zal omspannen en alles wetenschappelijk zal verklaren. De natuurwetenschapper denkt

constructief voort naar een laatste, perfecte theorie.

Heel anders is de situatie in de filosofie – waarbij ik de formele logica, misschien eerder een tak van de wiskunde, buiten beschouwing wil laten. Het filosofische theoretiseren lijkt al 25 eeuwen rond dezelfde vragen te draaien, en een uiteindelijk antwoord wordt nooit geformuleerd. Krijgen wij onze kennis door de empirie, of door de ratio? Nu eens is het rationalisme dominant, dan weer het empirisme, maar nooit wordt het geschil voor altijd beslecht. Wat is kennis? Wat is schoonheid? Wat is kunst? Wat is filosofie? Het zijn vragen die elke generatie opnieuw poogt te beantwoorden; maar wijs geworden door de geschiedenis kunnen wij nauwelijks geloven dat er ooit een antwoord op zal komen dat niet meer in twijfel getrokken hoeft te worden.

Eenzelfde situatie bestaat in de rest van de geesteswetenschappen – waarbij ik opnieuw de meer empirische en formele vakgebieden buiten beschouwing wil laten. Niemand gelooft meer dat er een uiteindelijke lezing van een tekst bestaat, die haar betekenis volledig openbaart en niets meer te zeggen over laat. Niemand gelooft meer dat er een afdoende interpretatie van geschiedkundige tijdperken te geven is – en ook het opdelen van de geschiedenis in tijdperken lijkt in hoge mate arbitrair. Niemand meent dat er een laatste analyse van een muziekstuk of een kunstwerk is; of dat de relatie tussen een werk en de sociale context ervan op neutrale wijze te beschrijven is. Wat wij zien is een constante arbeid van opnieuw lezen, opnieuw interpreteren, een proces waarbij de inzichten en de dwaasheden van de eigen tijd altijd een rol zullen spelen; en deze arbeid is nooit af. Essentieel nooit af – het is niet dat er te weinig wetenschappers of te weinig middelen zijn om haar af te ronden, maar het is de essentie van de geesteswetenschappen dat zij niet tot een eindpunt kunnen komen. Geen natuurkundige hoeft Newton nog te lezen, maar elke tijd moet zijn eigen lezing van Kafka en Hegel ontwikkelen. Ik zal deze claim later nog verder onderbouwen.

Dit betekent echter dat theorie in de geesteswetenschappen niet analoog gezien kan worden met theorie in de natuurwetenschappen. Theoretiseren is niet de langzame maar gestage constructie van het perfecte gebouw, maar een steeds afbreken en opnieuw bouwen, een proces waarin constructie altijd voorafgegaan wordt door destructie. Betekent dat niet dat de geesteswetenschappen geen theorie nodig hebben? Geen theorie *kunnen* hebben?

Om deze vraag te beantwoorden wil ik haar eerst omschrijven in andere termen. Een theorie, zal ik zeggen, is een poging om een waarheid omtrent een onderwerp vast te leggen. En het doel van de geesteswetenschappen – ik probeer me voorzichtig en voor iedereen acceptabel uit te drukken – is om steeds weer na te denken over hun onderwerp. Dat betekent dat de vraag naar de rol van theorie in de geesteswetenschappen eigenlijk de vraag is naar de rol van de waarheid in het denken. En dat is de vraag waar ik mij de rest van deze lezing mee bezig zal houden.

2 De rust van Peirce

Wat is de rol van de waarheid in het denken? Ik zal deze vraag in drie stappen proberen te beantwoorden. Eerst bespreek ik een tweetal visies op denken, en de rol die de waarheid volgens deze visies in het denken te vervullen heeft. De eerste visie is die van Charles Sanders Peirce, de geestelijke vader van het pragmatisme, zoals hij deze in een tweetal artikelen uit 1877 en 1878 uiteenzet.

Deze lijkt naadloos aan te sluiten bij het natuurwetenschappelijke theoretiseren, maar is niet goed in overeenstemming te brengen met de praktijk van de geesteswetenschappen. De tweede visie op het denken komt uit de moderne post-structuralistische filosofie: misschien dat ik er, als een etiket ter herkenning, de naam ‘Derrida’ op mag plakken, hoewel het gedachtengoed van deze filosoof ingewikkelder en genuanceerder is dan mijn uiteenzetting zal doen vermoeden. De rol van waarheid in deze tweede visie is puur negatief, en men zou kunnen concluderen dat waarheid in het denken van de geesteswetenschappen geen rol te spelen heeft; en daarmee ook theorie niet. Toch is ook deze tweede visie op het denken niet houdbaar. Om het denken recht te doen zullen wij de twee visies moeten synthetiseren, en dit is de derde stap in mijn betoog. In dit denken speelt de waarheid een onmisbare, maar paradoxale rol.

Wij beginnen bij de visie op denken van Peirce. In een populair artikel uit 1878, getiteld ‘*How to Make Our Ideas Clear*’, definieert Peirce het doel van het denken als volgt:

Thought in action has for its only possible motive the attainment of thought at rest[.]

Waarom denkt Peirce dat dit het doel van het denken is? Dat denken altijd als doel heeft zichzelf tot rust te brengen? De psychologie achter deze opvatting is zeer interessant, zoals een enkel citaat uit het artikel ‘*The Fixation of Belief*’ uit 1877 laat zien. Waarom streven wij naar ‘thought at rest’, naar de rust van het denken?

Doubt is an uneasy and dissatisfied state from which we struggle to free ourselves and pass into the state of belief; while the latter is a calm and satisfactory state which we do not wish to avoid, or to change to a belief in anything else. On the contrary, we cling tenaciously, not merely to believing, but to believing just what we do believe.

De definitie van waarheid die Peirce in zijn artikel uit 1878 geeft, en die ik in de rest van deze lezing zal hanteren, past perfect in zijn opvatting over denken.

The opinion which is fated to be ultimately agreed to by all who investigate, is what we mean by the truth[.]

Waarheid is dus een eindpunt, en een eindpunt waar wij naar toe gezogen worden wanneer we onderzoek doen. Wie de waarheid bereikt heeft, hoeft daar nooit meer weg. Bij Peirce is de waarheid het noodzakelijke eindpunt van onderzoek; en het doel van onderzoek is precies om dit eindpunt te bereiken, om de twijfel te stoppen, en het denken tot rust te brengen. Wanneer de waarheid gevonden is, wanneer de theorie geformuleerd is, hoeft er niet meer nagedacht te worden. Dat is de utopische toestand waarnaar Peirce verlangt.

Deze visie op het denken en deze definitie van waarheid zijn wellicht aanvaardbaar wanneer wij alleen de natuurwetenschappen proberen te begrijpen, die vragen definitief beantwoorden en daarmee de twijfel tegengaan; en die naar een eindpunt lijken te tenderen. (Men kan zich overigens alsnog afvragen of elke natuurwetenschappelijke ontdekking niet meer vragen oproept dan ze beantwoordt, en zo het denken in stand houdt; maar dat is niet het onderwerp van

onze uiteenzetting.) Maar wanneer wij onze aandacht op de geesteswetenschappen richten blijkt deze visie op het denken onaanvaardbaar: het doel van de geesteswetenschappen is immers juist om telkens opnieuw te denken, telkens opnieuw te lezen en telkens opnieuw te interpreteren. Hun essentie is juist een verzet tegen de rust van het denken. De analyse van Peirce kan onmogelijk het antwoord op onze vraag geven, dus wij moeten eerst zoeken naar een visie op het denken die beter met de praktijk van de geesteswetenschappen overeenstemt. Een aanzet hiertoe kunnen wij vinden in de postmoderne of post-structuralistische filosofie.

3 Postmoderne waarheid

Waar het filosoferen van Peirce vertrok vanuit een beeld van de natuurwetenschappen, en tot een overeenkomstig begrip van het denken voerde, richt een denker als Derrida zich op de kernactiviteit van de meeste geesteswetenschappen: het lezen en interpreteren van, en reageren op, geschreven teksten. Beginnend bij de betekenistheorie van Ferdinand de Saussure, waar tekens hun betekenis krijgen door de plaats die ze innemen binnen het gehele systeem van tekens – en niet door intrinsieke eigenschappen – ontwikkelt Derrida een denken over teksten waarin hun dynamiek centraal staat. Niet alleen kunnen wij de uiteindelijke en volledige betekenis van een tekst niet kennen, er *is* geen uiteindelijke en volledige betekenis van een tekst. De tekens zijn verwickeld in een eeuwigdurend spel van betekenisverandering; door de steeds wisselende contexten waarin zij geplaatst kunnen en zullen worden, nemen teksten steeds andere vormen aan. Een auteur heeft niet de mogelijkheid de betekenis van zijn tekst aan de wereld te verankeren; hij heeft niet de macht te voorkomen dat deze steeds opnieuw nieuwe betekenissen zal krijgen en anders gelezen zal worden dan hij de tekst zelf las.

Hieruit volgt uiteraard onmiddellijk dat er geen uiteindelijke lezing van een tekst kan zijn. Elke tekst draagt als het ware een oneindig aantal teksten in zich, die door de tekens op nieuwe en tot nog toe onvermoede manieren met elkaar in verband te brengen kunnen worden geactualiseerd. Dit betekent dat de arbeid van het lezen nooit is afgelopen. De filosofen, de literatuurtheoretici, de geschiedkundigen: zij moeten keer op keer teruggaan naar dezelfde teksten en deze opnieuw lezen, ze opnieuw doordenken.

Wat voor teksten geldt, geldt ook voor het denken. Op een meer abstract, misschien meer filosofisch, niveau zou men kunnen volhouden dat ook ons denken een spel van steeds wisselende structuren is, dat niet naar een eindpunt *kan* tenderen. Maar voor onze doeleinden kunnen wij op een tastbaarder niveau blijven. Als de betekenis van teksten steeds verandert en steeds kan worden veranderd, dan kunnen de geesteswetenschappen met een tekst nooit klaar zijn. Het denken dat de geesteswetenschappen constitueert moet dan noodzakelijkerwijs een eeuwige beweging zijn: er is geen uiteindelijke lezing, er is niet zoals in de natuurwetenschappen een gebouw waarvan het tenminste voorstelbaar is dat het ooit af zal zijn. (Of de auteurs in kwestie de natuurwetenschappen hun constructieve status gunnen is overigens een tweede, maar dit hoeft ons hier niet bezig te houden.) Maar wanneer het denkbegrip van Peirce is losgelaten en vervangen door een denken waarvan het niet *mogelijk* is dat het ooit eindigt, wat is dan nog de rol van de waarheid? Wanneer het niet als regulatief ideaal

van een eindpunt kan fungeren, wat kan de waarheid dan voor ons doen?

Het ligt voor de hand te denken dat de waarheid als regulatief ideaal is uitgespeeld wanneer wij de ware aard van het schrift en het denken in de geesteswetenschappen hebben doorzien. Als er geen ware uitleg is, geen uiteindelijk inzicht dat bevochten moet worden, maar elke lezer zijn eigen betekenis en interpretatie moet construeren – dan heeft elke lezer dus zijn eigen waarheid. Maar waar iedereen zijn eigen waarheid heeft, is geen waarheid. De notie van ‘waarheid’ kan in de geesteswetenschappen dus geen enkele positieve rol spelen, maar is slechts een fantasma, een rookgordijn, een rhetorisch begrip waarmee schrijvers hun publiek proberen te overtuigen. Wie ‘waarheid’ zegt, laadt daarmee al verdenking op zich – hoe zou hij dat begrip kunnen gebruiken wanneer hij niet te kwader trouw is? De geesteswetenschappen, zo zou men kunnen concluderen, moeten zich van dit begrip bevrijden.

Dit standpunt – dat overigens in zo’n extreme vorm waarschijnlijk door geen enkele belangrijke denker is ingenomen – kent echter grote problemen. Wanneer er geen regulatieve criteria zijn, wanneer alles kan en alles mag omdat de waarheid niet meer gebruikt kan worden om te onderscheiden tussen betere en slechtere interpretaties, in welke zin zijn de geesteswetenschappen dan nog *wetenschappen*? Wat is dan nog het verschil tussen denken en fantaseren, tussen serieus lezen en vrij associëren? Is het opgeven van de waarheid niet even destructief voor het denken als het vasthouden aan de waarheid? Zelfs Derrida, die toch zoveel nadruk op het niet-bestaan van een uiteindelijke waarheid heeft gelegd, schreef: “il faut la vérité” - waarheid is nodig. Zonder waarheid is ons denken willekeur. Maar met waarheid pretendeert het, zoals we zagen, een rust te schenken die niet verkregen kan worden.

Wat nu - zijn de geesteswetenschappen onmogelijk? Kan er over filosofie, geschiedenis, kunst, teksten, niet nagedacht worden? En toch doen wij het.

4 Waarheid en twijfel

Ik zal proberen een anatomie van het denken te schetsen waarin de geesteswetenschappen als een mogelijkheid naar voren komen. Een *gemakkelijke* oplossing van het gesignaleerde probleem zal het niet zijn, omdat zij aan de waarheid – en daarmee aan de theorie – een paradoxale rol moet toekennen.

Het denken wordt gegenereerd door het niet-aflatende spel van twee tegengestelde krachten. Aan de ene kant is er de hang naar waarheid, naar systematiek, die misschien – met Peirce – beter gezien kan worden als de hang naar zekerheid en stabiliteit. Elk denken dat een doel heeft, dat ergens naartoe denkt, is een uiting van deze kracht. Datgene waar naartoe gedacht wordt is de waarheid. Het einddoel van het denken is een staat van rust: een staat waarin de twijfel en de onzekerheid zijn weggevallen. Het is het bouwwerk van de natuurwetenschappen; het is de zachte sluimer van de zekerheid.

Tegenover deze eerste kracht staat een tweede, die de kracht is van de twijfel, van de kritiek, en van het vraagteken. Het is deze kracht die oude waarheden steeds opnieuw tegen het licht van nieuwe bevindingen en nieuwe inzichten houdt, en vraagt: “Klopt dit wel? Was dit wel de juiste manier om ernaar te kijken?” Het is deze kracht die bij elke conclusie, hoe zeker deze ook leek te zijn, een vraagteken kan plaatsen en de twijfel kan doen ontwaken. Bij elke uitspraak doet zij ons vragen: is dit waar? Bij elke leerstelling doet zij ons denken: is dit

juist? Haar ideaalbeeld is dat van de eeuwigdurende, alomvattende omwenteling van alle zekerheden. Zij streeft naar een staat van voortdurende beweging waarin niets ooit in rust is.

Elke keer als wij twijfelen, of iets met wantrouwen lezen, is de tweede kracht in ons aan het werk. Elke keer als wij een inzicht bereiken, of iets als waar aannemen, wordt ons denken door de eerste kracht geleid. En telkens wanneer wij het ene denkbeeld door het andere vervangen, zijn deze twee krachten een tijdelijk verbond aangegaan in onze geest. Telkens, dus, wanneer ons denken een stap verzet, van de ene naar de andere plaats gaat, zijn beide krachten werkzaam geweest. Een verlaten, en een bereiken. Maar dat betekent dat deze twee krachten, de wil tot waarheid en de wil tot kritiek, *gezamenlijk* de *mogelijkheidsvoorwaarde* van het denken vormen. Er kan geen denken zijn waarin niet beide krachten hun invloed doen gelden.

Elk denken is een denken ergens naar toe: het heeft bepaalde criteria van vooruitgang, het selecteert zijn invallen hiermee, en stevent zo gestaag af op een doel. Dit is waarin het denken verschilt van een willekeurig ronddolen in het domein van de verbeelding, waarom een denker iets anders is dan een dagdromer. Zonder het leidende ideaal van de waarheid zou het denken niet kunnen bestaan. Daarom is de eerste kracht, die stuurt en doelen stelt, noodzakelijk voor het denken: “il faut la vérité”. Maar tegelijkertijd vertrekt het denken altijd vanuit een twijfel, vanuit onzekerheid over een bepaalde zaak, en probeert het de twijfel op te heffen en er zekerheid voor in de plaats te zetten. Wanneer men nergens aan twijfelt is er geen noodzaak ergens over na te denken; men kan dan direct overgaan op het handelen. Alleen de twijfel maakt reflectie mogelijk, want voor wie alles zeker is stopt elke reflectie op het moment dat ze begint.

De denker is dus als een reiziger, voor wie zijn oude woonplaats niet langer voldeed en die nu op weg is naar een nieuw en beter oord. De praktijk van het kritiseren en verwerpen die het vertrekken mogelijk maakt, en daarmee ten grondslag ligt aan het ergens-naar-toe gaan, is dezelfde praktijk die het voor elk eindpunt mogelijk maakt een beginpunt te worden, een tussenstation. Het denken is een beweging ergens naar toe, maar dit ergens-naar-toe is ondenkbaar zonder een er-nog-niet-zijn; de reiziger wil – als reiziger – altijd ergens komen, maar kan daar nooit zijn. Dit is de paradox die aan het denken ten grondslag ligt: dat zij tegelijkertijd een eeuwig vertrekken en een eeuwig aankomen is, dat zij steeds streeft naar een eindpunt dat zij nooit kan bereiken. Deze spanning tussen vertrekken en aankomen zet de geest steeds in beweging, en deze beweging is het denken. Er is geen rust van het denken.

5 Theorie als paradox

De waarheid is dus noodzakelijk als eindpunt waarnaar de reiziger streeft, maar dat hij nooit zal bereiken. Om zijn eeuwige pad te kunnen afleggen moet hij aan de ene kant geloven ergens naar op weg te zijn – anders vervalt hij in een extreem relativisme dat de naam ‘denken’ niet langer waardig is – terwijl hij tegelijkertijd moet geloven dat het niet mogelijk is dit doel te bereiken – anders ontkent hij de eigen aard van de geesteswetenschappen, en open hij de mogelijkheid tot dogmatisme. Deze paradoxale opstelling, waarin de denker streeft naar de waarheid en haar tegelijkertijd voor onbereikbaar houdt, is noodzakelijk voor elke geesteswetenschapper.

Het geloof in de waarheid toont zich in het opstellen van theorie. De geesteswetenschapper kan niet zonder theorie, impliciet of expliciet, want deze geeft hem de criteria die zijn denken onderscheiden van waanzin. Maar tegelijkertijd weet hij donders goed dat zijn theorie niet juist is, en dat ook niet *kan* zijn. Hij moet in de theorie geloven, ook al gelooft hij niet in haar.

Wij, als denkers van iets dat steeds opnieuw gedacht zal moeten worden, komen niet uit onder *theorie als paradox*.